

XAVƏR QULİYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: xaver20hesenli@gmail.com

MƏQAMƏ JANRININ BANİSİ BƏDİ ƏZ-ZAMAN ƏL-HƏMƏDANI

Ərəb nəsrinin mühtəm bir sahəsi olan məqamə janrı spesifik xüsusiyyətlərə malik olması, maraqlı olması etibarilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu janrı, ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatının ən mühtəm uğurlarından sayılmağa layiqdir.

Məqamə janrının üç böyük müəllifi Bədi əz-Zaman əl-Həmədani, Həviri və Nasif olmuşdur. Bunların içərisində Həmədaninin məqamələri daha geniş şəkildə öyrənilmişdir. Məqalədə Həmədaninin həyatı və yaradıcılığına dair bəzi qeydlər verilmişdir.

Açar sözlər: *Bədi əz-Zaman, məqamə janrı, "Meymun", "Mosul", "Tilsim", "Madriyyə" məqamələri.*

Abbasilər xilafətinin dövründə nəsrin inkişafında bir sıra yeni təməyüllər meydana çıxdı. Bu dövrdə, yəni alimlərin "Müsəlman itibahı" adlandırıldığı dövrdə bir sıra məşhur ərəb şair və qrammatikaçıları, ədəbləri yetişirdi. Bunlardan biri də zamanında yaşadığı alimlərə, dövlət adamlarına öz aqlı, savadı ilə meydan oxuyan Əbu-l-Fəzəl Əhməd ibn Hüseyn ibn Cənab, məşhur Məqamat janrının banisi Bədi əz-Zaman əl-Həmədani (969-1007) idi.

Bədi əz-Zaman ərəb ədəbiyyatı tarixində yeni bir janrı – məqamə janrının banisi olmuşdur. O, on bir əsr bundan əvvəl ərəb poeziyasına yeni bir janr gətirərkən özündən sonrakı ədəblərə öz töhfəsini vermişdir. "Məqamə" sözünün mənası "yer", "məqam", "yığılmaq" deməkdir. Sonra bu sözün məna tutumu zənginləşmiş, məqamələr həm də bir məclisdə söylənilən çıxışı, niqə bildirmişdir [2, s. 141].

Qeyd etmək olar ki, forma cəhətdən kiçik hekayə olan bu janrın əsas xüsusiyyəti nəsrin hədsiz bədillik qazanması, səc üslubunda olub bədi təsvir və ifadə vasitələri ilə bədilliyin olduğu idi səciyyələnən bir yüksək sənət nümunəsinə çevrilməsi idi. Məzmununa gəlincə isə, bu janrdə aşağı təbəqələrin, binaşiblərin həyatı əks etdirilirdi.

Məqamə janrının ictimai-siyasi şəraitin, zamanın tələbindən yarandığını söyləsək, səhv etmərik. X əsrdə xilafətin parçalanması, ardı-arası kəsilməyən müharibələr, dini-siyasi münaqişələr, xalq kütlələrinin həyatının həddindən artıq pisləşməsi ilə nəticələnir. Təbii ki, belə bir şəraitdə cəmiyyətdən təcrid olunan təbəqələrin – avara, oğru, dilənçi və səfillərin sayı da artır.

Bəzən isə yüksək intellekt ilə fərqlənən adamlar, söz, sənət əhli də cəmiyyətdə özələrinə layiq ola bələ yeri tuta bilmədiklərindən bu təbəqələrə qoşulur, cəmiyyətin ziyanına fəaliyyət göstərirlər. Məqamə janrı məhz belə bir ictimai vəziyyətdə, həyatda layiq olduğu yeri tuta bilməyən ziyalın faciəsini əks etdirir.

Məqamə qısa poetik keçidlər ilə ərəb qafiyasına salınmış nəsr ədəbi formasıdır.

Qeyd edək ki, məqamələrdə həyatın ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı sözlər ərəb arxaizmlərini öyrənmək üçün mühtəm əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də məqamələrin məhz

ərəb dilinin incəliklərini öyrənmək arzusunda olanlar üçün tədris məqsədi ilə yazılması zənn edilir.

"Məqamə" sözü ilk vaxtlar "məclis", "yığılmaq" anlamında işlənib. Hələ İslamdan əvvəl ərəb qəbilələrindəki məclislər ifadə edirdi. Zuheyrin şeirində göstərilir ki, bu cür məclislərdə adamlar söhbətlər edir, vaxtlarını keçirirdilər. Yaxşı məclisi olmaq qəbiləyə şərəf gətirirdi:

و اندية يتكلمها القول و الفل
فيها مقامات حسان وجوها [4].

Onların gözəl məclisləri var. Klublara yığılıb vaxtlarını söhbətlə və işlə keçirirlər.

Məqamə janrının banisi Bədi əz-Zaman əl-Həmədani Həmədan şəhərində dünyaya gəlib. Ticarət yollarının üzərində yerləşən, ərəb, fars, türk mədəniyyətlərinin qovşağı sayılan bu şəhərdə o zaman farslar, ərəblər və türklər birgə yaşayırdılar. Həmədan müsəlman imperiyasının mühtəm elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Ədibin əsl adı Əbu l-Fəzəl Əhməd ibn əl-Hüseyn ibn Yahyadır. "Bədi əz-Zaman" ədibin laqəbi olub "zəmanonin" möcüzəsi" anlamına gəlir. Bu laqəb ona hədsiz yaradıcı qabiliyyətinə və zəkasına görə verilmişdir [2, s. 142].

Bədi əz-Zaman ömrünün ilk 20 ilini doğma şəhərdə keçirir, ilk təhsilini burada alır. Bu illərdə o bir çox tanınmış alimlərdən elm öyrənir. Onların içərisində görkəmli dilçi alim Əbu-l-Hüseyn Əhməd ibn Farixi xüsusi qeyd edə bilər.

Bədi əz-Zaman əl-Həmədani Yunanı diqqətəlayiq səviyyəyə malik ədəb və yazıçı ailsindən anadan olmuşdur. O, bir çox başqa görkəmli ərəb yazıçısı kimi Ərəbistandan uzaqda yaşamışdır. O, özü Təğlib və Mucrar tayfalarından olduğunu iddia etmişdir. O, deyirdi ki, burada, yəni Həmədanda doğulanların başqalarından üstünlükləri yox idi və öz şeirində fikrini daha açıq şəkildə söyləmişdir:

Həmədan mənim doğma şəhərimdir.

Mənə hörmət edən ona da hörmət etməlidir [5].

O, başqa şeirində bildirir:

Siz mənim aqlımın zəifliyi üçün məni ittiham etməyəcək,

Əgər siz inanmızsınız, mən Həmədanın adamıyam [5].

Hələ gənc yaşlarından ağılı, zəkası, ədəbi ilə fərqlənən, Həmədanda bir çox dini və elmi biliklərə yiyələnən ədəb səyahətlərə başlayır. O vaxt səyahət dövrün alimləri və görkəmli adamları ilə tanışlığın, on əsası isə elm öyrənməyin əsas vasitəsi idi. Səyahət həm də ziyalının özünü tanımaq üsulu idi.

Deyənlərə görə, Bədi əz-Zaman beş-altı səhifəlik yazıya bir dəfə nəzər salmaqla onu əzbər söyləyirmiş. Bir dəfə çətiyi ərəbcə olan qəsiddən badahətən farsca deyirmiş və yaxud əksinə. İstənilən nəsr əsərini nəzmlə, nəzn əsərini isə nəsrə yüksək bədilliklə söyləyə bilirmiş. Buna görə də o, tez bir zamanda bütün müsəlman dünyasında məşhurlaşır, əyanların, hökmdarların qapısı onun üzünə açılır. Lakin ədəb, demək olar ki, bütün həyatı boyu bir məmləkətdən başqasına gedir, məğrurluğu, vüqarı olması onun hakimiyyətdə olanlarla dil tapmasına maneçilik törədir [2, s. 142].

Şair hicri 382-də (miladi 992) Nişapurun ədəbi mühitində xüsusi yeri olan Əbu Bəkr əl-Xarəzmi kimi bir ədəblə görüşmək istəyirdi. Bədi əz-Zaman Əbu Bəkrə yaxınlaşmaq istəsə də, bu alınmır. İki ədəb arasında ədəbi münaqişə başlayır [2, s. 143]. Həmədaninin təcassül sənətinin formal cəhətlərində və yazı texnikasında nə qədər məhərrətli olduğu onun Əbu Bəkrə olan münaqişələrində ortaya çıxır.

O, münaqişə zamanı öz rəqibinə aşağıdakı təkliflər edir:

Yarışda Bədi əz-Zamanın şərt kimi irəli sürüldüyü təkləblər isə artıq X əsrdə ərəb nəsrinin əl-Cahiz realizmindən uzaqlaşmış [2, s. 117] tam formalizmə yuvarlanmasını dəlalət edir:

Elə bir məktub yazmaq ki, əvvəldən oxuyanda suallardan, axırdan əvvələ oxuyanda isə bu suallara cavablardan ibarət olsun:

Elə bir məktub yazmaq ki, ۱ artikli işlənməsin.

Elə bir məktub yazmaq ki, orada zəif hərflər ۶ y olmasın.

Elə bir məktub yazmaq ki, bütün sözlər ۶-lə başlayıb ۶-lə bitsin.

Elə bir məktub yazmaq ki, həm tərif, həm də tənqid kimi yozula bilsin.

Bu şeyləri eşidən əl-Xarəzmi “bunlar bir oyunbazlıqdır” deyir [2, s. 143].

Tezliklə Əbu Bəkr əl-Xarəzmi bütün bunlara dözə bilməyi vəfət etdiyindən meydana Bədi əz-Zamana qalır.

Bədi əz-Zaman əl-Həmədəni ömrünün son günlərini Hərat şəhərində yaşamış, burada əs-nəcəbətli Xəsnəmi ailəsindən bir qızla ailə qurur. Bədi əz-Zaman 1007-ci ildə Həratda da vəfət etmişdir.

Onun ölümlü ilə bağlı bəzən zəhərləndiyini, bəzən də ürək keçməsinədən vəfət etdiyini söyləyirlər. Guya onun ürəyi getmiş, adamlar ədibi ölü zənn edib diri-diri torpağa basdırmışlar, sonra qəbirdən səs gəldiyindən məzarı açmış və ədibin saqqalından yapışmış bir halda qəbirdə ürəyi parlayıb öldüyünün şahidi olmuşlar [4].

Bədi əz-Zaman əl-Həmədəni arəb nəsrinin ustası idi. O, öz məqamələrinin Sicistanda yazmağa başlamışdır. Əvvəlcə 6 məqamə yazmış, sonra məqamələrinin sayı 51-ə çatmışdır. Bütün məqamələr tacir İsa ibn Hişamın dilindən nəql olunur. Öz ticarət işləri ilə bağlı şəhərbəşəhər gəzən İsa ibn Hişam sərğərdən ədib Əbul-Fəth əl-İskəndəri ilə qarşılaşır, onun müxtəlif firdaqlarının şahidi olur. Adətən məqamələrdə İsa ibn Hişam Əbul-Fəth əl-İskəndərinə əvvəl tanıdır, ancaq məqamənin sonunda tanıyıb onu məzəmmət edir. Əbul-Fəth isə bütün bu işlərin səbəbkarı kimi zəmanənin məzəmmət etmək lazım olduğunu söyləyir [2, s. 143].

Bədinin əsərlərinin əsas qəhrəmanı Əbul-Fəth əl-İskəndəridir. Əbul-Fəth əl-İskəndəri surəti Bədi əz-Zamanın ən böyük nailiyyətidir. Bir sıra məziyyətləri, ağılı, zəkası ilə fərqlənən Əbul-Fəth bir tika çörək pulu üçün cilddən-cildə girir, kələkbazlıq edir, avam adamları aldadır. O, cəmiyyətin xeyrinə sərf etməli olduğu bilik və zəkasını cəmiyyətin əleyhinə yönəldir. İsa ibn Hişama gəlincə, o, məqamələrdə ravi, seyrçilə rəuləndir. Lakin bəzi məqamələrdə biz onun hadisələrini fəal iştirakçısına çevirdiyini görürük. Məsələn: “Mosul” məqaməsində o, Əbul-Fəthin firdaqlarında iştirak edir, onunla birlikdə avam kənd camaatını aldadır [2, s. 143]. Əbul-Fəth əl-İskəndəri surəti ilk növbədə ən çətin məqamədə belə özü üçün bir xeyir mənbəyi artarması ilə seçilir. Burada əsas tənqid hədəfi dini fanatizmin kor etdiyi dindarlardır.

Xüsusilə qeyd etmək olar ki, “Mosul” məqaməsi Cəlib Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsəri ilə səsleşir. Bu əsəri məşhur “Ölülər”lə yaxınlaşdırən cəhət şeyx obrazına gərənlə İskəndərinin ölü diriltmək iddiası ilə avam kənd camaatını aldatmasıdır. Bu məqamədə iki süjet üzvi şəkildə birləşdirilir. Birinci hekayətdə əl-İskəndəri öz dostu İsa ibn-Hişamla ölü diriltmək iddiası edir. İkinci hadisədə isə, onlar quraqlıqdan əziyyət çəkən avam insanlara yağış vəd edirlər. Neçə gün kənddə yeyib-ıçdikdən sonra adamları çay kənarına, ümumi namazə aparır, hər rükətdə səcdəni bir qədərlə uzadır, axırdə avam camaatı bu cür səcdədə qorub aradan çıxırlar.

Bədi əz-Zamanın maraqlı süjet xəttinə malik məqamələrindən biri olan – “Tilsim” məqaməsində Əbul-Fəth əl-İskəndəri gəmi ilə sayahət edərkən dənizdə fırtına qopur və gəmi aq qalır ki, qərçə olsun.

Səmişinlər qorxur, hay-küy salır. Əbul-Fəth əl-İskəndəri isə halını pozmadan dayanıb onlara baxır. Ondan nə üçün belə sakit olduğunu soruşduqda deyir ki, mənə elə bir tilsim var ki, onun sahibi heç vaxt dənizdə qərçə olmaz. Kim istəsə bu tilsimdən sata

da bilərəm. Adamlar ondan bu tilsimin nə olduğunu soruşduqda o, üstü yazılı kağız çaxırdır və deyir ki, istəsəniz bundan sizə də verə bilərəm. O adamlara kağız qırıqları paylayır, hər kəs bir dinar verib dənizdə boğulmamaq üçün tilsim alır və söz verir ki, ikinci dinarı da gəmi sahələ çatanda verəcək. İş elə gətirir ki, gəmi haqiqətən də sağ-salamat sahilə çatır. Adamlar, o cümlədən, İsa ibn Hişam həmin adama yaxınlaşıb ikinci dinarı verirlər. Ancaq bu zaman İsa ibn Hişam həmin adamın məşhur kələkbaz Əbul-Fəth əl-İskəndəri olduğunu başa düşür [2, s. 145]. Yəni hər bir məqamədə Əbul-Fəth əl-İskəndəri bir fərqli qiyaafədə olduğundan onun kimliyi də sonradan anlaşılır.

Bütün məqamələr tacir İsa ibn Hişamın dilindən nəql olunur. Məsələn “Meymun” məqaməsində İsa ibn Hişam deyir:

“Bir gün Mədinət əs-Salama (Bağdadda) idim. Bura müqəddəs diyardan gəlmışdim. Dəclə sahilində piyada gəzib dolanır, xoşagənlər yerləə tamaşa edirdim. Bu minvalla gəlib musiqinin ruhuna uyğun olaraq boyunlarını oynadan, gülməkdən ağzırları açılı qalmış bir dəstə kişiyyə rast gəldim. Onları bürüyən həvəs mənə də sirayət etdi. Həddindən artıq basabas olduğundan elə bir məsafədə dayandım ki, bu adamın üzünü gərməşəm də səsinə eşitdim. Bu, bir meymunoynadan idi. O, meymunu oynatmaqla atıradakıları güldürürdü. Nə vaxt ki, meymunoynadan öz işini qurtardı və məclis əhli dağılışımağa başladı, ayağa qalxdım. Məni heyrət bürümüşdü. Onun üzünü görmək üçün yaxınlaşdım.

Vallah, sən demə bu, Əbul-Fəth əl-İskəndəridir. Dedim: “Vay sənin halına bu, nə rəzələtdir? O, cavab verdi: “Günahkar zəmanədir, mən deyiləm” [2, s. 144].

Demək olar ki, bütün məqamələrdə baş qəhrəman öz hərəkətlərinə, insanlara kələk gəlməsinə haqq qazandırdı və özünün deyil, zəmanənin günahkar olduğunu bildirdi.

Hər məqamədəki hadisələr İslam dünyasının bir ərazisində baş verir və adətən baş verdiyi ərazinin adı ilə adlanır. Bəzi məqamələr haqqında söhbət gedən şəxsin (“ə-Ca-hiziyə”, “əl-Bişriyyə”) və yaxud məqamənin əsas mövzusunun adı ilə (“əl-Madriyyə”) adlanır.

Ərəb məqamələrinə xas başqa bir cəhət də “Madriyyə” məqaməsində əks olunub. Həmədənin “Madriyyə” məqaməsində Əbul-Fəth İskəndəri bir tacirin evinə qonaq gəlir. Əbul-Fəth əl-İskəndərinə evinə, əl-madira (ətli şorbə) yeməyə çağırın bu tacir var-dövlət hərisi, qiymətli əşyalar həvəskarıdır. O, evinə qonaq gələnlə İskəndərə yemək vermək əvəzinə ev əşyaları ilə tanış edir. Qonağın əclinə məhəl qoymadan bir-bir hansı ev əşyasını haradan aldığı, onun dəyərini bildirir, həmin əşyanı ağız dolusu tərifləyir. Əl-İskəndəri bezib onun evini tərk edərkən, tacir “ya Əbul-Fəth, hara gedirsən, əl-madira, əl-madira” deyib ardınca qışqırır. Küçədə oynayan uşaqlar əl-İskəndərinin adını əl-Madira olduğunu düşünüb, “əl-Madira” deyə qışqırıraq, onun ardınca düşürlər. Əl-İskəndəri əsəbiləşib yerdən daş götürüb tullayır ki, uşaqlar ondan əl çəksin. Daş təsədüfən oradan keçən bir nəfərin başını yarar. Nəticədə əl-İskəndəri iki il müddətində həbs olunur. O vaxtdan etibarən Əbul-Fəth yaşadığı müddətə ətli şorbə yeməməyə and içir [1, s. 104].

Madriyyə məqaməsində isə əl-İskəndərinə kələkbaz kimi deyil, insan əcəzlüyünün qurbanı kimi görürük. Beləliklə də tacirin var-dövlət hərisi olması, onları təqdim etməsi bu məqamədə bizləə ev avadanlığı ilə bağlı bütün sözləri öyrənmək imkanı yaradır.

Məqamələr qafiyəli nəsrə, səc üslubundadır. Burada Qurani-Koriməndə, hədislərdən, arəb şeirlərdən iqtibaslar mühüm yer tutur. Nəsr-nəzm növbələşməsi səc üslubu ilə birlikdə məqamələə xüsusi bədilik verir. Məqamələrdəki mükkəmlər səc nümunəli bir parça ilə tanış olaq:

امشي و انا حافي و اتبع الفياي و عيني سخيبة و نفسي رهينة و كاتي مجنون قد افلت من دير و عبر يدور في
الحير اشد حزنا من الخنساء على صخر و من هند على عمرو و قد تاه علي و تلاشت صحتي و فرغت صرتي و
فر غلامي و كثرت اخلاصي... اظهر بالليل و اخفي بالنهار

*Ayaqayalın səhraları dolasıram, gözlərim qüssəli, qəlbim girov düşmüş kimidir.
Mən monastırdan qaçmış dəli kimiyəm, yolunu azıb hər lənən uzunqulaq kimiyəm. Mən
Səxri itirmiş əl-Xənsadan, oğlu Əmri itirmiş Hinddən daha kədərliyəm. Artıq ağılm du-
manlanıb, səhhatim pozulub, pul kisəm tükənibdir. Nökərim belə məndən üz döndərüb.
Mənim tərəfi müqəbilim ehtiyacdır. Hər yanda bəla məni təqib edir. Mən gündüzlər giz-
lənir, gecələr evdən çıxıram [1, s. 210, 211].*

Bədi əz-Zamanın rəsail və məqamat topluslarından əlavə onun divan və şeirlər toplusu da dövrümüza qədər gəlib çatmışdır. Onun məktubları əvvəl Konstantinopolda (indiki İstanbul) 1881-ci ildə nəşr edilmiş, 1890-cı ildə isə Beyrutda şərh ilə nəşr edilmişdir. Onun məqamaları fransız, məktubları isə alman dillərinə də tərcümə edilərək çap edilmişdir.

Bədi əz-Zamanın ərəb ədəbiyyatı tarixində ən böyük xidməti onun novella janrının, yəni məqamələrin əsasını qoymasıdır. Bədi əz-Zaman əl-Həmədaninin məqamələri bu gün məqamə janrında yazan ədiblərə istiqamət göstərməkdə davam edir. Ondan sonra bir çox ədiblər qələmlərini bu janra sınıyırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bədi əz-Zaman əl-Həmədani. Əl-Maqamat. Beyrut, 1983, 261 s.
2. Mahmudov M. Klassik Ərəb ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 2001, 260 s.
3. Sadiqlı T. Ərəbcə-azərbaycanca cib lüğəti. Bakı: Adiloğlu, 2008, 500 s.
4. <http://aidagasimova.blogspot.com/2017/05/maqamat.html>
5. http://www.sacred-texts.com/isl/mhm/mhm04.htm#page_1

Хавер Гулиева

ОСНОВОПОЛОЖНИК ЖАНРА МАКАМА БАДИ АЗ-ЗАМАН АЛЬ ХАМАДАНИ

Являясь важной частью арабской прозы, жанр макама выделялся своими специфическими особенностями и интересностью и всегда находился в центре внимания. Этот жанр, как правило, заслуживает быть одним из самых важных достижений мировой литературы.

Три главных автора жанра макама – Бади аз-Заман аль-Хамадани, Харири и Насиф. Среди них были широко изучены макамы Хамадани. В статье приводятся некоторые заметки о жизни и творчестве Хамадани.

Ключевые слова: Бади аз-Заман, жанр Макама, «Обезьяна», «Мосул», «Заговор», макамы «Мадрийе».

Khaver Guliyeva

BADI AZ-ZAMAN AL-HAMADANI AS THE FOUNDER OF MAGAMA GENRE

An important part of the Arab prose magama genre has always been in the focus of attention for having specific features and being interesting. This genre is generally deserving of being one of the most important achievements of world literature.

The three major authors of the magama genre are Badi az-Zaman al-Hamadani, Hariiri and Nasif. Hamadani's magamas have been widely studied among them. The article gives some notes on Hamadani's life and creativity.

Keywords: Badi az-Zaman, magama genre, the magamas: "Monkey", "Mosul", "Talisman", "Madriyya".

(*Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir*)